Осма глава

ИКОНОМИЧЕСКИ ИМПЕРАТИВИ.

Лисабонска стратегия,2000

България вече четвърта година е член на Европейския съюз, в интензивен процес на интегриране. Включи се в макро-системата на европейското общество. Това безспорно отвори нови възможност и перспективи за модернизация и просперитет на България – както като освободена мобилност на хората, стоките и капитала, така и поради системния натиск върху нас да се прилагат демократични форми на управление и политика.

В същото време, членството изправя България пред нови предизвикателства да се предпазим от рискове и заплахи. На първо място те произтичат от факта, че България влезе в европейското пространство и структури със белега на бедност и изостаналост, с нисък административен и институционален капацитет.[1] На второ място, поради перспективата да останем в ролята на далечна периферия спрямо ядрото в ЕС, ситуация която се усложни след кризата от 2008 г. и след фактическите държавни банкрути на страни като съседна Гърция. На трето място, поради неумението на българските власти да балансират умело между четирите основни геостратегически линии – САЩ като световен лидер в криза, който се стреми да не изпусне привилегированата си имперска позиция; Европа и Европейския съюз с надвиснала опасност за разпадане на Еврозоната, Русия с неистовото й усилия да се удържи в световната икономика и политика като една от големите, Турция и така или иначе стоящия зад нея мюсюлмански и арабски свят, мотивиран от цивилизационен реваншизъм и амбиция за културна и религиозна инвазия. На четвърто място, поради деградирането на демокрацията в България (само след десетина години на сравнително успешно развитие и укрепване) и захлупването й под безпощадната дивотия на мутренската психика и корупционните навици, на мафиотското просмукване на

---

[1] Виж рейтинга на държавите-членки, според изследване на МВФ върху 170 държави, вкл. ЕС. От ЕС-15 единствено Гърция няма високо качество на публичните си институции. От новоприетите през 2004 г. ЕС-10 единствено Чехия има високо качество на институциите и административния си капацитет. България и Румъния са в челото на 3-та зона. Според: *Word Economic Outlook*. International Monetary Fund, Washington, 2000.

властовите институции и администрациите, както и от чалгизацията и деморализацията на „културата" и масовото образование.

Освен това още от 2004 г. ясно и критично се обсъжда въпросът, че високите цели на Лисабонската стратегия не са осъществени. И без кризата от 2008 г. в срока до 2010 г. те нямаше да бъдат реализирани в удовлетворяваща степен. Кризата допълнително влоши ситуацията като върна много неща назад. Много от постиженията бяха „заличени", както категорично и самокритично се оценява в новата стратегия Европа 2020. Сега въпросът е дали в отложения срок до 2020 г. принципите, целите и задачите в стратегията са осъществими и при какви предпоставки и условия?

Междинните прегледи-доклади за изпълнението на Лисабонската стратегия бяха остро критични и ясно формулираха възможен песимистичен вариант на неуспех. В Европа 2020 са формулирани три сценария за бъдещето на Европа, два от които съвсем не са оптимистични.

Вече е ясно, че ако и доколкото ЕС като цяло не успее да изгради своя нова икономика, основана на знанието и иновациите, с глобална конкурентоспособност, доколкото ЕС не успее да спре тенденциите към свръхцентрализация и бюрократизация на властта в Брюксел, както и към гражданско откъсване на наднационалната еврокрация и частично абдикиране от принципите на социалната държава, съхраняваща солидарността и гражданския контрол, то дотолкова страни като България ще бъдат ощетени в особено голяма степен. Няма да дочакат зрелите плодове от членството си в ЕС. Могат да се окажат дори *изкупителни жертви* на общия неуспех.

За съжаление, това са реални алтернативи в ЕС и пред България, които следва внимателно да бъдат анализирани и практически посрещани с адекватни действия-противодействия.[2]

Но въпреки трудностите и нарастващия скептицизъм принципите и основните цели на Лисабонската стратегия и актуализацията ѝ в Европа 2020 продължават да са валидни, полагат се усилия тя да успее, макар и не в най-пълния си вариант, и в отложена перспектива. В този смисъл тя е не само ориентир за България, но продължава да бъде и неин политически, икономически и граждански ангажимент.

Системен подход в действие

Както вече се каза в първа глава Лисабонската стратегия, и още в по-откроен вариант Европа 2020, в своя подход прилага *социологическо системно мислене и* обща *структурно-функционална координата* за икономическото развитие, вкл. в сферата на демографската криза и нормализиране на възпроизводството на населението, ефективната борба с масовата бедност и социалната изолация.

Изрично се подчертава, че „д*обрата макро-икономическа* перспектива" (good macroeconomic) е немислима без съответни адекватни промени и трансформации във всички останали основни сфери и области на живота, в системата на обществото. В този смисъл Европа 2020 извежда като основен акцент така нар. „*приобщава-*

---

[2] Виж обобщаващите статии: Георгиев, Андрей. *Дискусията за трансформациите и перспективите на европейския проект*... С., 2006; Стоянов, Ради. *Социални аспекти на членството в ЕС за новоприетите държави*... С., 2006. Тази проблематика става особено актуална днес, в условията на финансова и икономическа криза, при която напреженията вътре в ЕС ескалират, ясно се артикулират, официално се политизират.

ща икономика" – икономика, която не поражда нови и нови обществени диспропорции и социална поляризация, а съдейства за всеобщото благополучие, за намаляването на бедността, за съхраняване на природата, за минимизиране на социалната изолация и изключване, за осигуряване на достъп до работни места, за интелектуализация не само на икономиката, но и на целия обществен живот.

Що се отнася до възпроизводството на населението, не може да се постигне динамично икономическо развитие без съответно *количествено нарастване* на населението и работната сила. Не може да се постигне динамично икономическо развитие и *без съответно качествено подобряване* на образователната и професионалната, социалната и интеграционната структура на населението, без добра обществена интегрираност и включеност в икономиката на трудоспособното население, без висока производителност на труда. Изрично се подчертава не само количествения, но и качествения аспект. Европа 2020 допълнително акцентира на качествения аспект.

Без развиващо се население просто няма икономическо развитие, няма и устойчиво общество. *Намаляващото и западащото население е непреодолима бариера* пред икономическото развитие. В този смисъл социологическата корелация между икономиката и демографското развитие е правопропорционална. При това силата на корелацията е изключително силна.

Става дума за корелацията и силната директна връзка между икономика и демографска ситуация, между икономика и стабилност на семействата и доброто родителство, между икономика и градивната приемственост между поколенията, между икономика и възпроизводството (количествено и качествено) на основните и структурно важните професионални групи и общности, между икономика и съхраняването на сплотеността и жизнеспособността на нацията като цяло.

Именно поради това Лисабонската стратегия и Европа 2020 императивно говорят за обществено „*строителство върху основата на ценностите на европейския социален модел*" (building on the values of the European social model). Сърцето на този модел е „*инвестирането в хората*" (investing in people), „*заякчаването*" (strengthening) на този модел е в инвестирането. Именно този социален модел – за разлика от монополно либералния модел от САЩ – „*може да помогне за трансформирането на системата на обществото към новия тип общество, основано на знанието*" (can help the transition to the knowledge based society).[3] По тези въпроси по-подробно говорих в първа глава.

Социалните „*дупки*" – нужда от хармонизация на обществото

Според Лисабонската стратегия не може да се даде добра жизнена перспектива за новите поколения, и в този смисъл на всички поколения, без те ефективно да бъдат интегрирани в икономиката, без да имат необходимото високо равнище на грамотност и образованост, на социални умения и професионална квалификация, без да бъдат запълнени съответните „*социални дупки*" (gaps).

Конкретно в сферата на „*дефицитите в заетостта*" (employment deficit) Лисабонската стратегия визира 6 основни „*дупки*":

---

[3] Виж *The Lisbon European counsel*… Pp. 19-22.

- недостатъчна *реализация на жените* (gender gap) – едва половината от жените в Европа работят в икономиката и публичните институции за производство на стоки и услуги. Следва да се постигне 2/3 от тях да работят активно и да са обществено производителни, както в САЩ. Както бе в България до края на 80-те години.[4]

Сега реалният дял на работещите български жени остава висок, много по-висок от средния за страните от ЕС. „Дупката" при нас се състои в износа на активна женска работна сила – вече значителна част от тях не работят непосредствено за българската, а за чужда икономика.

Фактически става *удвоено захранване* на други държави с български женски човешки капитал – особено когато става дума за млади жени в активна детеродна възраст, които наред с това са и специалисти, и искат да се реализират професионално. В шеста глава подробно се акцентира на факта, че демографски погледнато, чрез тях България изнася огромен по размер и качество активен фертилен контингент.[5] Но наред с това се изнася и огромен контингент активна и модерна трудоспособност, професионален ресурс, висока креативност и производителност.

Така България и българската нация в дълга перспектива лишават себе си от достатъчно фертилен контингент, съответно ние подхранваме и зареждаме други нации и държави с по-висока раждаемост. Междувременно тази маса от хора там работи и има производителен принос за тяхното икономическо развитие и благоденствие. Ползата за тях се удвоява, източването и вредата за нас също се удвоява. И дори утроява, ако се добави и общата атмосфера на несигурност и лутане, общата психоза на неудовлетвореност от вътрешните условия, общото усещане за народностна обреченост – и поради изнасянето на хора, на децата ни, на внуците ни.

Последното се възприема от хората като най-необоримо практическо доказателство за народностна и национална обреченост, срещу него психиката и националното самочувствие най-трудно намират убедителни контра-аргументи;

- в работата на *сектора за услуги* (services gap) – много по-свит дял на заетостта в сектора на услуги като цяло, в т.ч. и на социалните услуги, на здравните, образователните, културните услуги.

Очевидно секторът на обществените услуги следва бързо да се разгръща. Това е детерминирано от два основни обективни процеса:

Първият е новата компютъризирана техника и технологиите, които правят икономически безполезно (class of the useless, useless people) голяма част от заетото население[6] в предишната индустрия и земеделие, комуникации и транспорт, търго-

---

[4] През 2006 г. регистрираните заети жени у нас са били 46,9% от всички заети, или 54,4% от всички жени на възраст 15-64 години (без да се приспадат работещите в чужбина), или около 66-70% от тази възраст, ако се отчетат и работещите жени в чужбина (вероятно в порядъка над 300 хил.). За сравнение, през 1995 г. дяловете съответно са били 46,9% от всички заети и 50% от всички жени на 15-64 години, а през 1985 г. съответно 46,5% и 72,8%. *Изт.*: НСИ. *Статистически годишник*, 1986, 1991, 2007.

[5] Не малка част от дълго учещите и работещите в чужбина се връщат, за да си родят тук децата. Но друга значителна част остават там, там си раждат децата, записват ги с чужди паспорти, насочват ги към натурализация сред други нации и култури. Количествено става дума за много десетки хиляди български деца, родени в чужбина и оставащи там.

[6] Виж Мирчев, Михаил. *Двете нови класи*... Понеделник, бр. 7-8.

вия и институции.[7]

В Икономическия доклад за Президента от 2007 г. е оценена значимостта на така нар. „*технологични шокове*" за безработицата и други показатели за пазара на труда. Значимостта от този фактор е оценен на 43% в общата група фактори – наред с работната заплата, цените, съвкупното търсене и съвкупното предлагане. Поразяването на работната сила рязко се увеличава след първото тримесечие на безработица и изолиране от динамичната работна среда.

Анализирано е действието на три вида шокове и реакцията на трудовия пазар – (1) технологични шокове; (2) резките промени в агрегатното търсене на работна сила; (3) ценовите шокове. Съвкупно те обясняват 93% от промените в заетостта и безработицата. Първите два шокови фактора (те по същество частично се дублират и взаимно преплитат) обясняват 76% от промените в производителността на труда и 47% от промените в работната заплата и доходите от труд.[8]

Нека си представим, че за 30 години в национален мащаб сме имали еднотипна структура на икономиката. През 80-те икономиката в България е работила с близо 5 млн. души, в края на 90-те същата икономика би работила с 4 млн. души, а в края на 2010 г. – вече не биха били нужни повече от 3 млн. Само поради този технологичен фактор огромна маса от преди работещите остават икономически излишни. Допълнителна излишна маса се натрупва: поради промените в структурата на икономиката (напр. деиндустриализация на огромна част от територията на страната); поради монополизацията в много от отраслите и сегментите й; поради фалирането на обществено-необходими фирми и производствени структури.

Разбира се, частично новата техника и технологии са фактор за преодоляване на тази „дупка", доколкото чрез тях стават излишни някои посреднически звена и за клиентите става по-удобно и бързо, по-евтино и демократично да получат директно нужните им услуги електронно, чрез интернет – справки и информация, консултации, банкиране и пазаруване, кандидатстване за конкурси, административни услуги на „*едно* гише". Но по-важното е, че новите техника и технологии освобождават огромна маса жив труд, която или следва да се пренасочи към нови дейности, нови бизнеси, нови услуги, или става излишна и е обречена на маргинализиране и декласиране.

Този вече технологично излишен трудов контингент се нуждае от *алтернативна трудова заетост*, от нови професии и занятия, от други форми за производително обществено участие. Назрява масова и изостряща се *потребност от пренасочване* на все повече работоспособни хора. Има нужда от използване и реализация на този огромен потенциален трудов ресурс и граждански контингент.

Ако те не бъдат създадени и предложени, то тези маси от бивши работещи и професионалисти са обречени на депрофесионализация и декласиране, на дългосрочна (структурна) безработица, поради което и в риск от лумпенизация, деградиране и социално изключване. Последното е лошият практически вариант, при който *излишните стават изключени*, което закономерно или предполага, или води до социално деградиране. Това е *обратната черна страна* на така нар. „нови технологии",

---

[7] Показателна е съпоставката на данните за развитието на индустрията в България и на заетите в нея за периода 1999-2006 г. За този период индустрията се е развила 2,2 пъти като производителност на труда, брутната й добавена стойност се е увеличила 2,1 пъти, при което заетите в нея са намалели с 5%, с 44 хил. души.

[8] *България: социални предизвикателства*... С., 2007, с. 25-29.

факт с негативни социални окраски.

Алтернативната трудова заетост, която по същество е ***другият*** обективен процес, най-масово може да се създава именно чрез дейности по *обществени услуги***.** Обществени услуги, вкл. *социални услуги*, насочени към деца и стари хора, към дома и семейството, към родителството и съвместяването на майчини и трудови функции, към социално слабите и безпомощните, към нетрудоспособните, към изолираните и маргинализираните, и разбира се, към културата, изкуството, творческата самодейност, познавателната любознателност на хората, спорта и активния отдих, здравето и жизнения тонус.

Разгръщането на такава заетост (алтернативна и компенсираща) би омекотила социалните катаклизми и съхранила *социалния мир* в съвременното общество. Става дума за социалният мир и съхраняване на уважение и приемственост между поколенията, при условие че от икономиката отпадат по-масово хора от по-възрастните поколения, които не успяват бързо и пълноценно да се адаптират към новите условия, младите ги изместват и има риск да се развие взаимна враждебност и ейджизъм.[9] Социален мир, при условие че отпадат по-масово хора с недостатъчна психична стабилност, което не бива да става повод такива хора да бъдат жертвани и бездушно отхвърляни, защото са по-податливи на стреса, изпитват страх от динамиката и рисковете, разболяват се от несигурността. Социален мир, при условие че отпадат по-масово и хора, които не желаят и не успяват да се адаптират към диктата на новите ценности на индивидуализма и хедонизма, на прагматизма и конкуренцията, на бруталността и бездушието. Социален мир, при условие че закономерно отпадат по-масово ниско образованите, малограмотните и неграмотните, но не бива да се допуска това да се превръща в етническо разцепване на обществото, нито на такива хора и общности да им се отнема шанса за реинтегриране в икономиката и обществото.

В търсене на алтернативна и компенсираща заетост в горния смисъл днес България е изправена пред нуждата от *реформа в структурата* на икономиката. Но това е друг тип реформа – не в логиката на фетишистко либералния модус на реформиране от последните две десетилетия, не според императивите на така нар. „*Вашингтонски* консенсус".

Става дума за нужда от реформи в обратната посока: (1) към така нар. „социална държава" с *приобщаваща* икономика; (2) към частично *субсидирана* икономика заради съхраняване на здравословни социални и регионални баланси; (3) към връщане на пазарната логика в естественото й място на нещо *допълнително* и дори периферно, когато става дума за фундаментални обществени институции, дейности, услуги – в сферата на базовото образование и достъпа до здравна профилактика и лечение, в сферата на изкуството и националната култура, в сферата на паметници-

---

[9] Виж обобщаваща статия относно европейската политика за *повишаване заетостта на работната сила на възраст 50-64 год*.: чрез ефективно повишаване на пенсионната възраст с 5 години до 2010 г. и постигане на 50% заетост във възрастта 55-64 год., чрез "*втора кариерна пътека*" и ефективни форми и достъп до продължаващо обучение, чрез мерки за здравословни условия на труд и гъвкави форми при организацията на труда и работното време, елиминиране на стимулите за ранно пенсиониране. Йорданова, М. *Гъвкавата заетост на работната сила на възраст 50-64 год*... С., 2007, стр. 71-88; *Стратегия по заетостта '2004-2010*.

те и символите на националната идентичност и значимост, в сферата на семейството и родителството, при опазването на децата, при стимулирането и реализирането на талантливите деца и младежи, при реализирането на всички основни форми на така нар. „социални инвестиции", за които подробно ще стане дума в четиринадесета глава.

Икономическа модернизация на България следва да се мисли и планира в този ракурс – това е логиката на „социална" Европа, за разлика от либерално-утилитарна Америка.[10] Това са принципите и основната цел на стратегията Европа 2020.

В общ цивилизационен ракурс предстои да се направи преход от икономика с типична структура от индустриалната епоха към структура с доминиране на Третия сектор и на все по-важните му компоненти: секторът на *интелектуалните услуги* (Quaternary sector: консултации, изследвания, развитие, индустрия на забавленията, информационни технологии) и секторът на *комунално-социалните услуги* (Quinary sector: здравни, образователни, културни услуги; полиция, пожарна, обществена сигурност; домакинска работа и ангажименти).

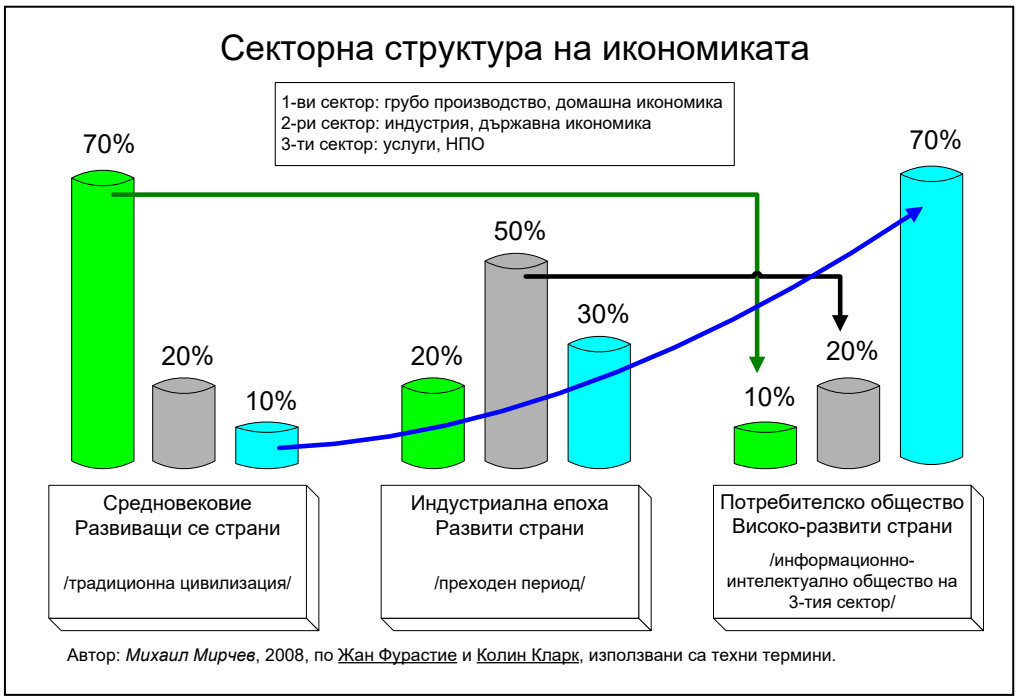

Автор: *Михаил Мирчев*, 2008, по Жан Фурастие и Колин Кларк, използвани са техни термини.

Този Трети сектор, както още Жан Фурастие дефинира, има изключителна роля за постигане качество на живота, за оползотворяване на жизнените шансове, за хуманизиране на работата и подготовката за нея, в края на краищата – за елиминиране на масовата и деформиращата безработица в обществото, за минимизиране на социалното изключване;[11]

- *пазарен дисбаланс* в различните *региони* (marked regional gap) – изрично се казва, че благата на новото общество следва да бъдат достъпни за всички европейски граждани, и в този смисъл "*хората да бъдат поставени в центъра – като неотменима предпоставка за успеха*" (putting people in the center – as sine qua non for success).

Социологически това означава, че се дефинира нужда от възпиране и преодоляване не само на социалната, но и на *регионалната поляризация*, на увеличаващите се огромни не само класови и съсловни дистанции, но и на поляризацията в

[10] Виж книгата на Рифкин, Джереми. *Европейската мечта*... С., 2005.

[11] Fourastié, Jean. *Le Grand Espoir du XXe siècle. Progrès technique, progrès économique, progrès social*. Presses Universitaires de France, Paris, 1949, p. 224.

териториален и регионален план. Поляризацията е обща тенденция в условията на Глобализация. При нашите условия тя бе допълнена усилена от продължителната криза на трансформиране, в частност от преразпределянето на общественото богатство и капитали.

За две десетилетия в България в регионален план стана полярна концентрация на модерни форми и развитие в едни градове и общини, наред с изоставане и примитивизиране, затъване в бедност и маргиналност в други общини и райони в страната. Вече говорихме, че големи урбанизирани центрове напредват с много повисоки темпове, имат ресурс и успяват да се възползват от новите възможности след влизането в ЕС. Наред с тях отдалечени от селища, общини и райони дори регресират към деиндустриализация, декултивиране, застиване и примитивизиране на социалните отношения и общуване, остават без млади поколения, поемат по пътя на отмирането.

В резултат огромна част от територията на страната практически остава без трудоспособно и жизнеспособно население, обезлюдява се, изоставен е огромен сграден и инфраструктурен фонд, остават безстопанствени изключителни природни и културни ресурси – земеделски земи, гори и планини, водни източници, исторически и природни забележителности.

Точно тази поляризация по територия, по степен и форми на обществено развитие се опитват да предотвратяват европейските структурни фондове за регионално развитие, да се ограничава негативният им ефект е смисълът на така нар. „децентрализация". Стратегически погрешно би било България да продължи този тип двупосочна концентрация и обезлюдяване, модернизиране и примитивизиране, динамизиране и застиване в архаичност. Близък е примерът на съседна „богата" Гърция, в която 50% от населението е концентрирано в Атина.

Регионалната политика се опитва да подпомага изостаналите райони за повишаване на тяхната конкурентоспособност и за ефективното им участие в единния пазар. Подпомагане преди всичко чрез модернизирана инфраструктура и осигуряване на висококвалифицирани специалисти, развитие на административния и експертния капацитет, стимули за местна предприемчивост съобразно със специфичните условия и възможности. [12]

Допълнителна специфика на България е нуждата да бъдат интегрирани маргинални и аутсайдерски общности, вкл. сепаратистки настроени народностни и етнически малцинства. Това е особено важно за да се съхрани социалния мир в страната, за да се формира общо усещане за просперитет сред всички основни социални и регионални общности и слоеве.

Основна цел е преодоляване на бедността и особено на мизерията, които в съвременното общество водят до висока социална конфликтност, цивилизационно разцепване на обществото, етнизиране и примитивизиране.

Вътрешната регионална конвергенция икономически се оценява според методиката на Европейската комисия чрез комбинацията от пет основни показателя: (1) растеж на регионалния БВП; (2) регионален БВП на глава от населението; (3) заетост по уедрени сектори – земеделие, индустрия, услуги; (4) процент на заетост и

---

[12] Виж *Конвергенция и европейски фондове*... С., 2006, с. 41, 55-57, 39-60; Стоянов, Ради. *Социални аспекти на членството в ЕС*... С., 2006, стр. 89-94.

безработица; (5) подадени патентни заявления. Целта е да се предотврати асиметричност на регионалното икономическо и социално развитие;[13]

- допускане на *дългосрочна структурна* безработица (long term structural unemployment) – проблемът не е просто във високия процент безработица (около 10% за ЕС преди кризата от 2008 г.), голямата част от която е вътрешен неоползотворен ресурс за *пълна* заетост (full employment).

Повече проблемът е в онази масова, и дългосрочна, и структурна по произход безработица, която прави хората от цели региони или професии на практика *икономически излишни*, поради което и обществено не на мястото си. Безработността, депрофесионализацията, деквалифицирането прави човека обществено непълноценен като битие и като преживяване, а в крайните си форми – обществено ненужен и излишен. В това е страшният проблем – на индивидуално, на семейно и общностно, както и на обществено-държавно равнище.

Структурната безработица затова има такъв поразяващ ефект. Става дума за безработност повече от 1 година, повече от 2 години, безработност или някаква заместваща примитивна и непрестижна работа, която сваля човека далеч под неговото образователно и културно равнище, ерозира квалификацията и уменията му, премазва гражданското му самочувствие, вкл. националното му достойнство. Масовата структурна безработица, когато е и доколкото е дългосрочна: (1) обрича засегнатите хора, семействата им, професионалните им групи и общности, кварталите и селищата им на маргинализация и отпадане, на *отчуждаване* от обществото и *враждебност* към него; (2) зарежда ги с агресивни *разрушителни мотиви* спрямо политиката и властта, спрямо елитите и средните класи, спрямо официалната идеология и официозните медии; (3) или ги тласка към *лумпенизация* и девиации, към отчаяние и зависимости, към безволевост и демотивация.

България бе жестоко поразена от феномена „*структурна* безработица" от 1991 г. насам. В периода 1992-1995 всяка година са освобождавани по около 100 хил. заети (общи и квалифицирани работници, служители и специалисти). В предходната 1991 г. са освободени и регистрирани като безработни над 300 хил. През 1993 г. те достигат 626 хил., което е приблизително 15% от заетите към 1990 (4,1 млн.).

Количеството и социалният обхват са наистина шокови, концепцията за „*шокова терапия*" тогава е в разцвета си и наистина успява. През 1993 г. сред регистрираните безработни 53% са хора с ниско образование и без професия, но 28% са с работническа професия, а 19% са специалисти с високо образование и квалификация. Към 1995 работната сила (заети плюс регистрирани безработни) вече е намаляла с 1,0 млн. в сравнение с 1988 г. (съответно приблизително 3,5 срещу 4,5 млн. души).

Рекорд по безработица има през 2000 г. – 683 хил. Съответно 58% са хора с ниско образование и без професия, но 24% са с работническа професия, а 18% са специалисти с високо образование и квалификация. Тогава шоковата терапия довършва своето дело. Голяма част от структурно безработните се изнасят към чужбина в нова емигрантска вълна. Тук следва да се каже, че след 2003 г. част от без-

---

[13] Виж *Конвергенция и европейски фондове*... С., 2006, с. 39; Виж относно регионалната поляризация в страната по критерия бедност: *България: социални предизвикателства*... С., 2007, с. 41-42.

работните се скриват от статистиката: доколкото попадат в групата на „обезкураженните" – самите те при безработица не се записват в Бюрата по труда; (2) или в групата на „отписаните" от списъка на Бюрото по труда, поради отказ да приемат предложена им работа – най-често защото е с мизерно заплащане или при неприемливи човешки и материални условия.

През 2000 г. 20% от регистрираните безработни активно търсят работа от 12 до 23 месеца, още 12% – 2 години, още 29% – 3 и повече години. Общо регистрираната дългосрочна безработица е 51%. През 2006 г. горните дялове са съответно 15%, 8%, 33%, общо 56%.

Тази маса се допълва от вече емигриралите, от обезкураженните и нерегистрирани – ако тяхната маса бъде добавена към официално обявяваната безработица през 2008 г., то процентът няма да е 5-6%, а ще бъде вероятно над 15% от хората в активна трудоспособна възраст . Става дума за огромен контингент хора в трудоспособна възраст с желание да работят, които са в зоната на общественото изключване, в риск от социално деградиране.[14]

Поради огромния размер на структурната безработица рязко, само за 15 години, *спадна равнището на кадровия потенциал* на държавата и българската нация. Това бе закономерно обективно следствие от няколкото емигрантски вълни, чрез които бе източена огромна част от квалифицираните работници и специалисти, от интелигенцията и учените, от мислещите и предприемчивите хора, общо от мотивираните хора за производителна работа въз основа на модерно образование, висока квалификация и лична способност за професионална кариера.[15]

Структурната безработица поляризира професионалната структура.[16] Новата икономика предлага свръхпривилегировани трудови и професионални условия и перспективи за част от хората (не повече от 10-15%), и обратно, за друга огромна част икономиката или се затваря, прави ги икономически безполезни и обществено излишни, или им предлага работни места, но за прост и нискоквалифициран труд, с ниски възнаграждения и стигмата на цивилизационна изостаналост.

В българския преход има професии, които бяха премазани от пресата на структурната безработица.

Една от най-поразените общности е тази на инженерите и по-специално високотехнологичните и *изобретателско-внедрителските инженери*, както и на високотехнологичните работници. Затворените заводи и институти просто ги разгониха по света, декласираха част от тях, спряха възпроизводството им. България ги загуби, за

---

[14] Изт.: *Статистически годишник*. НСИ, 1991, 1996, 2001, 2007.

[15] Познатото в теорията и практиката *изтичане на мозъци* (brain drain) – визира се преди всичко източване от други страни и привличане на научно-технически кадри и висококвалифицирани работници и специалисти, както и по-общо източване и привличане на хора с високи производствени умения, носители на знание и култура.

България за две десетилетия в буквалния смисъл бе "*пресушена и изцедена*". Голяма част от човешкия капитал на нашата икономика и държава "*излетя*" (human capital flight). Затова бизнесът и много учреждения вече изпитват остър дефицит от квалифицирани кадри и високопроизводителни и адаптивни работници и специалисти, управленци и служители. С основание се говори за недостатъчен "*административен* капацитет" – огромна част от него бе изнесена, а нов се създава трудно и е нужно не малко време.

[16] Виж Мирчев, Михаил. *Полюсите в социалната стратификация...* С., 2008, стр. 61-75; *Новата класова структура...* С., 2008, стр. 51-62.

да усеща сега остър дефицит от тях – който очевидно е бариера при усвояване на инвестициите, спирачка пред икономическото възраждане на България.

Другата масово поразена общност е на креативните високо-квалифицирани *учени и изследователи* – в областта на фундаменталните природни науки, в техническите науки, в областта на фундаменталните обществени и хуманитарни науки. Става дума общо за креативната ни научна, изобретателска и внедрителска интелигенция. Затворените институти, спрените пари за работа, унизителните възнаграждения, незащитеността на авторството и на патентите, всичко това разгони и тях по света, декласира част от тях, спря възпроизводството им. И отново структурен проблем – доколкото държава и икономика, които са лишени от интелигенция и висококреативна „*работна сила*" в науката и техниката, изкуството, управлението, са обречени да бъдат маргинални и треторазредни в новото „общество *на знанието*".

Да не говорим, че стратегията Европа 2020 откроява задачата новата икономика да е основана на пълноценна реализация на инженерно-техническия капацитет, на иновациите, на науката и развойните дейности, говори се за дигитална (цифрова) икономика, за триъгълник на знанието, за внимание на правителствата, които следва да вземат спешни мерки в тази посока и да осигуряват достатъчно финансиране и държавна подкрепа. Само въз основа на науката, развойните дейности и иновациите, на използването на компютърни и информационни мрежи може да се развива новата желана европейска икономика – да се постигне така нар. „*интелигентен* растеж".

Съпоставка между професия по диплома и налична работа/занятие

18-60 г.	*Ноември 1999*		*Юни 2003*		*Май 2009*	
	Професия	*Занятие*	*Професия*	*Занятие*	*Професия*	*Занятие*
Работник-промишленост	13	8	18	11	17	13
Електро техник	13	5	9	3	8	3,2
Инженер (технич. интелигенция)	7	2	6	1,4	4,4	1,3

Изт.: НПИ, АССА-М, Ноември 1999, Юни 2003, Май 2009.

Наред с поразяващата структурна безработица има и един обратен процес, на който следва да обърнем внимание: бързо се масовизират редица професии, които стават модерни и създават илюзии за свръхцивилизованост. Като правило тези модерни професии са заредени с изкуствено високо самочувствие и гражданска претенциозност. Но по същество и характер на труда те не се отличават с висока интелектуализация, в много от случаите са рутинно занаятчийски, манталитетът често е ограничено технократичен, социалната чувствителност се оказва на практика не особено развита. Става дума за мнозинството от служителите в маркетинга и рекламата, в ПР, в търговията и туризма, за редовите финансови и банкови служители, за ангажираните в рутинно адвокатско обслужване, обслужване на компютърни мрежи и информационни системи.

В процеса на озападняване на България тези професии се масовизираха, станаха особено желани за изучаване в университетите, станаха един от символите на западния тип модернизация. Това са професии, които претендират за включване в интелигенцията на обществото, но по същество мнозинството от хората в тях отдалечават себе си от това толкова значимо обществено съсловие.

Като *общ знаменател* от професионалното преструктуриране през Прехода общото интелектуално равнище на работната сила видимо и рязко падна. Много от високоинтелектуалните професии бяха заменени като маса от среднозанаятчийски – в администрациите и услугите. Всичко това създава краен дисбаланс в пазара на работната сила – дефицитност от специалисти или свръхпредлагане на псевдоспециалисти, високи претенции с ниско покритие, вълни от нови професии, които се оказват ниско продуктивни, критично свиване на експертния потенциал и съответна зависимост от външни ментори и специалисти;

- *възрастов дисбаланс* при безработица (age gap) – визирани са преди всичко наеманите възрастни (спадане на заетост сред 55-65 годишните).

В условията на масирана безработица възрастните са в особено рискова позиция. Поради ред финансови, нормативни и психологически причини младите са по евтина, по-удобна и по-лесно манипулируема работна ръка. Още, защото при бързата промяна в манталитета и организирането, в техническите и информационните средства за работа младите като правило са по-адаптивни и в конкуренцията се оказват по-справящи се и изместват възрастните. Още, и защото при идеологическата и моралната трансформация на обществото в много сектори целенасочено се търсят само млади хора (до 25 години, до 35 години) – основно поради желанието на работодателите да си ги възпитат в желания от тях мисловен, ценностен и поведенчески образец. И накрая, защото младостта и красотата днес се фетишизират от масовата култура и от модерните форми за забавления и зависимости – по тази линия в сферата на услугите, на шоу-бизнеса, на голяма част от медиите целенасочено се търси изкуствено и *самоцелно подмладяване*, демонстриране на младост и инфантилност.

Можете ли да запазите за дълго време сегашната си работа?

От младите работещи: 25-39 г.	*Май 1994*	*Март 2001*	*Април 2005*	*Май 2009*
Да, ще я запазя	32	31	40	40
Не е изключено да я загубя	55	59	55	53
Скоро ще я загубя	8	10	5	5

От възрастните работещи: 50-65 г.	*Май 1994*	*Март 2001*	*Април 2005*	*Май 2009*
Да, ще я запазя	44	22	45	34
Не е изключено да я загубя	40	70	52	60
Скоро ще я загубя	16	8	3	6

Изт.: НПИ на АССА-М, Май 1994, Март 2001, Април 2005, Май 2009.

Проблемът с възрастните допълнително се утежнява с повишаване възрастовата граница за пенсиониране – тя пълзи нагоре, сега до 65, скоро към 70 години. Така в нашия стеснен трудов пазар се получава двойно затискане на възрастните работещи – от *една страна*, поради гореописаното привилегироване на младите, а *от друга*, и поради повишената конкуренция между самите възрастни за ограничения брой работни места за тях.

В нарастваща степен проблем с пазара на труда имат и младите: (1) онези, които завършват добро образование, натрупват знания и подготовка, естествено се зареждат и с амбиции за добра кариера, но после се оказва, че нямат големи шансове за добра и перспективна работа по специалността си; (2) както и онези, които остават неграмотни и малограмотни, поради което са с минимален шанс да си намерят добра работа и с повишен риск, ако я намерят, бързо да я загубят; (3) разбира се и онези, които, възпитани в безкомпромисен индивидуализъм се оказват неспособни

да се адаптират към колектив и дисциплина, към организация и координация с колеги, поради което също са в риск бързо да загубят работа, дори и когато имат авторитетни дипломи и ценз, добри знания и квалификация;

- *недостиг на умения* (skills gap) – социални и комуникативни, трудови и професионални, институционални и нормативни.

Има се предвид не просто нуждата от добра *образованост и информираност*. Има се предвид *функционална грамотност*, развита способност да се действа ефективно в институционална и нормативна среда, при структурно-функционалните взаимодействия на хората със социални групи и общности, с институциите на властта, с медиите, с граждански обединения. В съвременната среда вече следва да се има предвид и способността за *самонаблюдение и самомотивиране*, за самоконтрол и мобилизиране. Това е от изключителна важност за успяващите хора в динамиката и конкурентността на тази среда, при максимализма и снобизма на претенциите, при натрупващия се стрес, при фрустрациите, при страха от динамиката на времето и неуспеха.[17]

От гл.т. на недостига на умения съвременното общество отново е поляризирано. От *едната страна* стоят елити и средни слоеве и съсловия, при които натрупването на допълнителни умения е въпрос на „учене през целия живот"; е текущо личностно развитие заедно с динамиката на техническата, информационната и организационната среда; е натрупване на допълнителен човешки капитал, за да не се изостава, за да може да се изпреварва. От *другата страна* стоят маргинални и аутсайдерски слоеве, които са изпаднали и затънали в тази социална позиция доколкото нямат дори минимален човешки капитал, за да могат успешно да се интегрират, да си извоюват уважително отношение към тях, за да не провокират дискриминационни рефлекси спрямо себе си.

При първите по същество става дума за съвременни граждански умения за интегриране в организационна и нормативна среда, за взаимодействие с бюрокрация и институции, за боравене с юридически и други норми, за способност да се ползват съвременни форми за комуникация, компютърни мрежи и информационни бази, за интернет банкиране, пазаруване, правене на справки, плащане на всякакъв вид данъци, такси и комунални сметки, за боравене с виртуални пари чрез кредитни и дебитни карти, за застраховане и ползване на кредити.

Докато при вторите става дума за недостиг на елементарни умения за обществена комуникация, дори за елементарно знаене на официалния език, невладеене на елементарни норми за поведение в публична среда. Става дума за така нар. „*информационна* бедност" (information poverty). Под това минимално и елементарно равнище днес изпада нарастваща маса от населението – те остават под минимума за гражданска нормалност, доколкото остават малограмотни и безпросветни, без мисловна способност за боравене с информация и съвременни комуникации, с примитивни представи за общество и държава, за човешки отношения и организация на труда, със скандално безкултурие в обществения транспорт и на публични места, с политическа безпомощност.

---

[17] В тази връзка са любопитни теориите за многото видове интелигентност и свързаните с тях личностни умения и опитности. Виж Гарднър, Хауард. *Нова теория за интелигентността*... С., 2003, с. 35, 43-68.

При първите, в условия на остра конкуренция, рискът е от изоставане в социалните и професионалните умения, от изпускане на възможности за просперитет и още по-пълна реализация, изпускане на професионални и граждански привилегии. Именно поради този риск те са принудени непрекъснато да обновяват знанията си, да не пропускат важната информация, да овладяват новите информационни технологии, да са дигитално модерни, да се защитават чрез все нови и нови сертификати за компетентност. Нужна им е допълнителна комуникационна, техническа, нормативна, организационна, психологическа култура и прагматичен опит, за да се справят още по-добре, за да могат още по-пълно да се възползват от наличните възможности – за дейност и инициатива, за лична изява и просперитет, за умно предпазване от рискове и неблагополучия.

Обратно, при вторите става дума за крещяща липса именно на елементарни умения за живот, работа и общуване в съвременната производствена и фирмена, административна и нормативна, политическа и културна среда. Липсват основни и елементарни умения и годност по същество за интегриране в съвременна обществена среда. И точно тази базова личностна и общностна липса на съвременна култура е първопричината за изпадане в изолация, за сегрегиране, за потъване в мизерия. Вторично спрямо такива индивиди и общности обществото и институциите развиват закономерен рефлекс за подценяване и отхвърляне, за дискриминиране и дори за репресивност.[18]

Накрая, следва да обърнем внимание, че ключова цел, дефинирана в Лисабонската стратегия, е постигане на заетост и пълноценно трудово участие. Но не каква да е заетост и участие, а „*пълна*“ – „*възстановяване на пълната заетост като цел на икономическата и социалната политика*” (restoring full employment as the objective of economic and social policy). Става дума за пълна заетост, което конкретно означава регистрирана безработица 2-3 пъти намалена спрямо сегашните около 10% за ЕС, както и съответно малка нерегистрирана безработица, освен това липса на масова дългосрочна безработица, бързо справяне и пренасочване на освобождаваните трудови ресурси при структурна безработица.[19]

Пълната трудова заетост е нещо, което в ушите на хора, които фетишизират либерализма, вероятно звучи като нещо *немислимо и дори вредно*. В ушите пък на сега засегнатите от структурна безработица и депрофесионализация това вероятно звучи *демагогски и подвеждащо*. А в ушите на нихилистите – дори абсурдно. Целта за постигане на пълна заетост наистина е максималистична, но това не означава и нереалистична.

Тук още веднъж ЕС принципно се опитва да застава срещу обществената и икономическата логика на крайния либерализъм при Глобализацията (монополизи-

---

[18] Виж *The Lisbon European counsel*… Pp. 5-10.

[19] Виж Спасов, Трайчо. *Макро-икономикс*... С., 2008, с. 117-118. Дефинира оптималното макро-икономическо равновесие, при което функциониращата икономика използва наличните производствени възможности на населението. За разлика от макро-икономическо равновесие на ниско равнище, при което човешките и другите налични ресурси не се използват ефективно и изцяло, голяма част от тях остават изтласкани извън икономиката и производителните дейности. Точно тогава прекомерно се увеличава безработицата, поражда се икономическа масирана емиграция, производителни професионални общности и съсловия се декласират и деквалифицират.

ращ икономиките, поради което и закономерно поразява обществата с масова, структурна и дългосрочна безработица) и се опитва да отстоява социалния държавен принцип, някои биха го нарекли с пълно основание „социалистически". Сегашната криза (2008-2010) отново отложи хоризонта на тази европейска цел, но това не означава, че тя в същността си е нереализуема, а още по-малко – абсурдна.

Образованието и тренирането в умения са обявени:

- за най-добрата *инвестиция*, за да има база и реално да става приближаване към обществото на знанието;
- те са и главната *предпоставка* за предотвратяване на социалното изключване, на маргинализирането и отхвърлянето в аутсайдерски общности, на живеещите под чертата на бедността (18% през 2000 г. в ЕС, с цел до 2010 да бъдат намалени до 10%);
- на тази база в публичното пространство може да се провежда наистина пълноценен *социален диалог*.[20]

По-точно за какви знания и умения става дума?

Става дума за: (1) *социални и комуникативни* – за да може човек да се интегрира в конкретната социална и културна среда, за да може да общува пълноценно, за да може свободно да разговаря и да бъде разбиран; (2) *трудови и професионални* – за да може човек да се реализира чрез труд и професия, да изявява заложбите и талантите си, за да се включва ползотворно в колективна дейност и производствен екип, за да има реален личен принос при създаване на обществените блага и след това съответни права при разпределението и преразпределението им; (3) *институционални и организационни* – за да може човек да живее пълноценно, да се ползва от гражданските си права, да проявява обществена активност при съвременните нормативни и бюрократични, институционални и процедурни, организационни и технологични условия.

Позициониране на България – в ракурса на Лисабонската стратегия

Тук ще стане дума за индексите на двата критерия-цели, които не са пряко икономически: *социално включване* и *устойчиво развитие*, но които имат директно влияние върху икономическото развитие на дадена страна. Другите критерии-цели са (още 6): *изграждане на информационно общество* – за всички; *иновации, изследвания и развитие*; *либерализация на пазара и конкуренцията*; *стопанска инфраструктура* – телекомуникации и транспорт; *финансови услуги* – ефективност и интегрираност; *среда за предприемачество* – условия за бизнес инициатива и регулация на бизнес средата. Тези 8 критерия се използват за сравняване между страните, за съответен мониторинг и рейтинг на страните, съгласно Лисабонската стратегия (Lisbon Scores for Information Society for All).

От таблицата по-долу се вижда, че отстоянието на България от европейския стандарт през 2004 г., преди приемането в ЕС, е значително. През 2006 г. е регист-

[20] Виж *The Lisbon European counsel*… Pp. 20-22.

рирано влошаване и увеличаване на дистанцията, вместо настигане на европейския стандарт. Вероятно сега ситуацията не е принципно променена в наша полза.

Това отстояние се дължи на множество фактори, но очевидно се дължи и на демографската ситуация в България. Дължи се на социалната поляризация и по-конкретно на натрупването на аутсайдерски общности – преди всичко на голямата маса обезсърчени безработни и изключваните поради дълбока бедност. Тук нека отново подчертаем, че широкият обхват и големият обем на социална изключеност се детерминира от раздвоената структура на раждаемостта чрез силата на два противоположни вектора: (1) при социализираните и интегрираните социални слоеве детеродната норма и раждаемостта рязко намаляха през последните две десетилетия; (2) докато, обратно, сред маргиналните слоеве детеродната норма и раждаемост се запазиха относително високи, а сред гето-общностите те остават свръх-високи.

Става дума за *два противоположни вектора*, които по същество разделят обществото на две зони, като продължава процеса на тяхното раздалечаване от откъсване, вместо на сближаването им. Разделението се генерира и усилва чрез различното количество, характер и качество на раждаемостта и общностното възпроизводство.

	'2004		*'2006*		*'2008*	
Lisbon Review '2004, '2006, '2008 [21]	*ЕС-15 средно*	*България*	*ЕС-25 средно*	*България*	*ЕС-27 средно*	*България*
Социално включване (Social Inclusion)	4,81	3,07	4,40	2,87	4,66	3,59
Връщане в работната сила (Returning people to the workforce)	5,06		4,35		5,27	
Развиване на умения (Upgrading skills)	4,96		4,61		4,53	
Модернизиране социалната защита и подпомагане (Modernizing social protection)	4,40		4,23		4,19	
Устойчиво развитие (Sustainable development)	5,16	3,08	5,05	3,00	4,11	2,89

Не може да не буди тревога фактът, че според системният индекс за устойчиво развитие отстоянието между България и европейският стандарт се увеличава. Не бива да забравяме, че изпълнението на Лисабонската стратегия е предпоставка за реално *постигане на конвергенция* сред страните-членки и в общността като цяло. В този смисъл спирането на деградиращите демографски тенденции в България е гражданска и социална база за реализация на целите ни за пълноценно интегриране

[21] Виж *The Lisbon Review '2004: An Assessment of Policies and Reforms in Europe*… Jennifer Blanke and Augusto Lopez-Claros. Table 3, Table 4.; *The Lisbon Review '2006. Measuring Europe's Progress in Reform.* Jennifer Blanke. Table 3, Table 4; *The Lisbon review '2008, Measuring Europe's Progress in Reform*. Jennifer Blanke and Thierry Geiger. Table 3, Table 5.

в ЕС – не само като икономическо и политическо пространство, но и като гражданско и културно пространство. В този смисъл спирането на деградиращите демографски тенденции в България е и пряк проблем на другите страни от общността и на ЕС като цяло.

Генерална обща цел е постигане на *съгласуваност* (cohesion) – това е основно понятие. В междудържавен план става дума за синхронизиране и съгласуваност между страните – между социалните им структури с оглед на тяхната съвместимост, между стандарта на живот и нивото на удовлетвореност от политиката и управляването на икономиката, между цивилизационното равнище и структура на населението в тях. В този смисъл става дума за сближаване и синхронност вътре в системата от народи и страни в ЕС като цяло.

Предпоставка за пълноценното включване на България е постигане на вътрешна съгласуваност – преди всичко преодоляване на социалната поляризация, преодоляване скъсването на социалната връзка между основни стратификационни слоеве и класово-съсловни общности в България, намиране начин цивилизационното разслояване да действа като двигател на прогреса, а не като *самозадушаване* на обществото и *безпомощност* на държавата. (виж предишната седма глава)

В тази логика и системен ракурс демографската криза наистина не е само препятствие пред развитието на икономиката и обществото в България, но е проблем и на ЕС като цяло, на общоевропейската макро-система. Това е макро-социологическо и съответното макро-политическо равнище на изследване и описание, на анализ и осъзнаване, на стратегия и ефективни действия спрямо демографския срив и опасността населението на и в България да придобие една нежизнеспособна и деформирана структура, голяма част от територията ни да остане без българско и без европеизирано население, българската нация да се размие и обезличи.

Тук нека отново напомним, че на 10-та година след своето начало реализацията на Лисабонската стратегия очевидно се натъква на все по-трудно преодолими препятствия. Това ясно бе отчетено още през ноември 2004 г. в Доклада на Вим Кок – тогавашна етапна оценка за реалното изпълнение на Стратегията. Основният извод бе, че има риск „*Лисабонската стратегия да се превърне в синоним на пропуснати цели и неизпълнени обещания*" и следва да се предприемат решителни мерки (до 2010 г.), за да се предотврати този риск.[22]

Съвсем не е случайно, че през 2004 г. приемането на Конституция на ЕС бе провалено. През 2008 г., при втория опит за приемане, вече под формата на Договор от Лисабон, консенсус отново трудно бе постигнат: Ирландия чрез референдум първоначално отхвърли Договора, премиерът на Чехия се изказа „против", президентът на Полша заяви, че няма да го подпише, въпреки, че парламентът го е ратифицирал. При председателството на ЕС от чешкия президент Клаус, в качеството му на изявен евроскептик, ясно артикулиращ назрели противоречия и конфликтност в ЕС, както и под напора на финансовата и икономическата криза, горната проблематика стана още по-актуална, а песимистичните оценки и опасенията имат повече практически аргументи. Дори се чуват гласове за „*изгубеното десетилетие* на Европа". Все пак оптимизмът е преместен с едно десетилетие напред, до 2020 г.

---

[22] Виж Wim Kok. *Facing the Challenge. The Lisbon strategy for growth and employment*. November 2004, p. 10.

В такава ситуация проблемът на България е очевиден:

- да се нареди откъм печелещата част на Европа, а не откъм губещата;
- да се възползва от цивилизационните възможности в Европа, а не да се маргинализира и по същество да се примитивизира;
- да смекчи и хуманизира социалната поляризация, за да остане в зоната на реалната демократичност и национален просперитет;
- да овладее инерцията на демографската си криза, за да даде шанс на икономиката.